

“...ТАК, МОВ Я ЧИТАЮ ІСТОРІЮ УКРАЇНИ”

[Харчук Р. Історична пам'ять Т. Г. Шевченка: спроба реконструкції: монографія. – Київ: ВЦ “Академія”, 2019. – 216 с.]

У шевченкознавстві впродовж двох останніх десятиліть тривають гострі дискусії з приводу співвідношення історизму, історіософії та міфологізму у творчій спадщині Тараса Шевченка. Ці питання, актуальні для багатьох наукових видань і публікацій, відбилися і в “Шевченківській енциклопедії”. І чи не найголовніший науковий пошук у цій царині пов'язаний із з'ясуванням ролі історичної літератури в Шевченковому доробку (ідеться про поетове ставлення до неї, міру й глибину її впливу на його творчість). Тому слід всіляко вітати появу монографії Роксани Харчук, яка присвячена цій проблемі. Книжка ошатно видана, її структурування й оформлення відповідає науковим вимогам. До кожного з розділів є список використаної літератури, а в кінці видання – іменний покажчик.

У передмові, як і належить, знаходимо пояснення необхідності дослідження. Авторка аторк ається к ола питань, пов'язаних із вивченням історизму та історіософії Шевченка, започаткування наукової рецепції колективної й історичної пам'яті, окреслює сенс своєї праці. “Перспективним видається вивчення співвідношення впливів на творчість

митця історичної літератури і фольклору, історичних праць і літератури”, (с. 6) – зазначає вона, і це завдання значною мірою реалізує у своїй праці. У передмові Р. Харчук нагадує й про важливу тенденцію: “Поет і художник при створенні образів вибирав із історії ті постаті, стосовно яких в російській і польській історіографія усталилися

певні підходи ідеологічного стибу, що дозволяло формувати альтернативний, власне український, погляд на історію взагалі, керувався мірилом відповідності їхніх вчинків “християнській моделі поведінки” (с. 3). Також побіжно згадано про різні підходи в шевченкознавстві при вивченні відображення минулого у творчості поета й художника. По суті (можливо, без належної виразності й обґрунтування), визначено два основні завдання: пошук й уточнення джерел історичних уявлень Шевченка та суттєве доповнення і розвиток історичних коментарів Юрія Івакіна щодо творчої спадщини поета. Друге завдання вважаю особливо доречним (ідеться про продовження наукової традиції відділу шевченкознавства). Водночас деякі положення передмови доцільніше було б навести у висновках. Вступна стаття лише виграла б, якби в ній було більше пояснень змісту, структури монографії та виразніше окреслені основні поняття “історична література” й “історична пам’ять”. Тоді б і перший розділ про “історичну дискусію” в колі кирило-мефодіївців, українських будителів, набув би переконливішого зв’язку із заявленою темою монографії (ідеться про аспекти дискусії, пов’язані через літературу з формуванням історичної пам’яті, у ракурсі основних ідей братчиків, про які знаємо з документів товариства). Оскільки братство значною мірою мало слов’янофільське спрямування, варто було більше уваги приділити історичним аспектам дискусії із цієї проблеми, зокрема позиції Шевченка, прогресивнішої порівняно з іншими братчиками (автор цих рядків уже висловлювався на цю тему). Розмітою є думка, що потреба зруйнувати Росію – це “той головний висновок, який передали братчики своїм наступникам” (с. 22). Вважаю, що цей розділ буде найконтroversійнішим для читачів, а висловлені в ньому деякі думки (наприклад, що саме П. Куліш був ідеологом братства, а Шевченко некритично ставився до М. Гоголя) дадуть поштовх до вивчення ролі й місця Кирило-Мефодіївського братства та Т. Шевченка в національно-визвольних змаганнях українців.

Другий розділ потребує ще більшого обґрунтування-пояснення зв’язку з темою книжки. У цьому розділімовиться

про Шевченкову творчість у контексті існуючої в Російській імперії цензури, зокрема наводяться к орисні для читачів маловідомі й цікаві факти: функціонування царської цензури в ХІХ ст., знайомство самого Шевченка із забороненою літературою.

Враховуючи док азані сучасною наукою релігійні (христоцентризм), антропоцентричні основи Шевченкового світогляду, про дук тивним є персоналістичний підхід, застосований при вивченні формування поетової історичної пам’яті (тобто вивчення історичних постатей, утілених у художні образи). Третій розділ “Історичні персонажі Шевченка”, що складається з восьми параграфів, присвячений аналізу історичних постатей, зображених у поетовій творчості, та виявленню впливів історичної літератури. Уже в першому сюжеті про Петра Конашевича-Сагайдачного дослідника на прикладі використаної Шевченком історичної літератури доказує, що поет цікавився відомостями історичної науки, яка за його життя лише зароджувалася, і звертав пильну увагу на достовірність минулого в його творчості (с. 68). Цьому передував загалом не зайвий виклад, присвячений уважному ставленню митця до однієї з історичних галузей – археології.

З історичних постатей у творчості Шевченка найчастіше згадується Богдан Хмельницький, і відповідно в монографії йому приділяється найбільше уваги. Д ослідниця оприявнює не лише розмаїття історичних джерел, якими послуговувався Шевченко, а й критичне ставлення поета до тодішньої історичної літератури, що прямо стосується теми її впливів на нього. Шевченкове сприйняття гетьмана Хмельницького варто було поширити й на бачення ним Хмельниччини. Викладене про образ Б. Хмельницького збагатить коментар до відповідних Шевченкових творів, але не всі пояснення вважаю переконливими. Наприклад, трактування авторкою слова “німчики” у вірші “За що ми любимо Богдана?” (с. 152) чи епітета “п’яний” у вірші “Якби то ти, Богдане п’яний...” (с. 88–89). Це стосується й твердження про те, що поетове ставлення до гетьмана мінялося від пієтету до карикатури (с. 92). У параграфі про гетьманів

П. Дорощенко й І. Сомойл овича авторка успішно реалізує поставлене завдання, з'ясовуючи, який із відомих Шевченкові історичних наративів справив найбільший інформативний вплив на образи обох гетьманів у його поемі "Заступила чорна хмара..." (с. 94, 102). Дослідниця навіть указує на похибку історика Т. Чухліба (ідеться про побудову каплиці на могилі П. Дорошенка в ХІХ ст., с. 99) і на некоректність одного з коментарів в останньому академічному виданні творів Шевченка (с. 128–129). Ще скрупульозніше розглянуто вплив історичної літератури на Шевченкове бачення постатей гетьмана І. Мазепи, полк овника С. Палія й кошового отамана К. Гордієнка, які стають знаками й маркерами певної епохи. У цьому параграфі Р. Харчук настільки заглиблюється в історичну літературу, що не лише рясним цитуванням показує, звідки Шевченко міг черпати інформацію (зокрема висловлюється припущення про використання "Лизогубівського літопису", с. 110), а й демонструє її перехід (нашарування, запозичення) у рамках самих цих джерел, зауважує особливості Шевченкового пригадування колись про читаного. Наступний параграф третього розділу, який стосується П. Полуботка, Петра І, А. Головатого, прикметний комплексним підходом до історичної літератури, що її використовував Шевченко: окрім відомостей старої та новішої історіографії, багато мовиться й про художньо-літературні та фольклорно-історичні джерела та ще й у співставленні з іншими письменниками. Чи не вперше так ретельно простежено всі перипетії, пов'язані з джерелами формування в поетовій творчості образів Полуботка і А. Головатого. Проте, хай і обережно, твердження авторки про Шевченкове виношування ідеї відродження козацтва з Чорноморського війська (с. 124) потребує суттєвішого обґрунтування. Слід уточнити висловлювання (коментар до рядків із поеми "Сон (Комедія)", що Шевченко "приписав Полуботку власну нелюбов до археологічних розкопок" (с. 130), бо це так ож суперечить викладеному перед тим. Параграф про імператрицю Катерину ІІ присвячено огляду доступної поету історичної літератури з її проекцією на його твори,

при цьому дослідниця зауважує цікаву особливість: Шевченко значно більше тяжіє до праць тодішніх істориків, аніж до фольклору. Авторка згадує, що я свого часу вказував на брак відомостей про можливі поетові джерела з історії України другої половини ХVІІІ ст., і якраз значно поглиблює уявлення про них (с. 153 та ін.). Утім деякі твердження дослідниці окреслюють поле для дискусії. Не вважаю, як твердить Р. Харчук (с. 154), що в першій редакції "Москалевої криниці" поет мав на увазі оду М. Ломоносова, а просто вказав на неї, наводячи приклад вихваляння "войни й цариці". Авторка конкретизує імена ймовірних одописців. Новаторські підходи зустрічаємо в аналізі та коментуванні Шевченкових малюнків до книжки М. Полевого про полководця О. Суворова, чому відвертено окремих параграфів. Дослідниця доводить, що ілюстратор добре розумів пропагандистський сенс цього видання, намагався надати своїм роботам сатиричного спрямування, уводячи до них й українські елементи, а головне, активно використовував, окрім тексту самої книжки, й іншу історичну літературу. Висновуючи, літерат урознавця стверджує: "Не було прірви між Шевченком-поетом і Шевченком-митцем" (с. 171). На сьогодні проблемі джерел до поеми "Гайдамаки" присвячено стільки студій, що сказати нове слово неможливо, але Р. Харчук в останньому параграфі цього розділу своєї роботи ("Іван Гонти і Максим Залізняка") висловлює й аргументує власну позицію, доказово коригує та поглиблює деякі вже усталені коментарі. Корисними видаються й міркування авторки стосовно історичності літературного твору: "Інформація перш, ніж втілитися в метафоричному образі, може проходити складні трансформації" (с. 197). Проте вважаю поспішними й неточними висловлювання дослідниці про Шевченкове трактування подій 1768 р. та героїзацію, – якщо мати на увазі загальне, а не літературне розуміння цього слова, – Залізняка і Гонти. Має місце недооцінка так званої "Передмови" й "Приписів" до поеми, авторських відступів у самому творі. Не погоджуюся, що моє висловлювання в одній зі статей про потребу живої пам'яті народу для формування його індивідуальної та

колективної пам'яті є твердженням про тотожність "колективної пам'яті й історії" (с. 181). Приділяючи багато уваги проблемі Шевченкових оцінок, не треба забувати про його символізм, коли той чи той персонаж постає знаком епохи, а не просто історичним діячем. І відповідно й думка про те, що Шевченко абсолютизував роль особи в історії (с. 75), є дещо поквапною. Спонукатимуть до дискусій і глибшого осмислення унікальності Шевченка наступні актуальні висловлювання Р. Харчук: "Є сенс твердити, що саме глибинне розуміння Шевченком феномену Росії й визначає його як пророка не тільки для України, а й для світу" (с. 91); "Саме Шевченко-поет став для українських істориків прикладом у плані самостійності історичних оцінок" (с. 206).

Автора монографії уважно переглянула ту історичну літературу, яка могла бути доступною Шевченкові, переважно орієнтуючись на першодруки. Проте можна було ширше залучити спогади про Шевченка. Не в себе, подане в книжці, буде сприйняте як істинне й доказове, хоча є достатньо переконливим, але воно спонукатиме до нових пошуків і відкриттів, що теж є завданням всякої наукової праці. Мають місце нечисленні повтори. Бракує ширших прикінцевих загальних висновків, однак вони фрагментарно містяться в окремих розділах чи параграфах. Монографія зайвий раз, серед іншого, демонструє, якого плідного науково-аналітичного результату можна досягнути, якщо прочитувати навіть

невеличкий літературний текст в історичному контексті й інтертексті.

Думаю, що монографія містить наукову новизну, розкриває заявлену тему: виявлені нові джерела, які живили Шевченкову творчість, і відповідно кorigуються та конкретизуються коментарі навіть в академічних виданнях; висловлені оригінальні думки стосовно Шевченкового сприйняття історії України та її історичних постатей; збагачено аргументацію великого (у деяких моментах вирішального) впливу історичної лектури Шевченка на його творчий процес. Літературознавиця, детально аналізуючи Шевченкові твори, показує, що їхній творець використовував не одне джерело. "Історичні праці й літописи надихали Шевченка не менше, ніж фольклор, Біблія, література й мистецтво" (с.120) – висновок авторка. Отже, книжка збагачує шевченкознавчу галузь літературознавства можливістю глибшого прочитання й коментування творчої спадщини українського генія. Видання посилює переконання, що твордження чи увалення про цілковиті уявлення "конструктивання" Шевченком минулого України, про "гіпертрофованість" і "віртуальність" самого поняття історіософії в його застосуванні до Шевченка є однобічними і поверховими, або принаймні дискретними. Не меншою мірою книжка прислужиться і в освітній сфері при вивченні конкретних програмових творів поета й рідної історії, сприяючи вдосконаленню вчительської методики й розвитку учнівської допитливості.

Отримано 8 вересня 2019 р.

Василь Яременко
м. Хмельницький